

Якщо зважити, що «клеветники Росії» у Пушкіна – французькі депутати (не тільки вони, але вони – передусім), то хіба не напрошується думка, що автор «Кавказу», іронізуючи над тими, хто лає французів, не обходив увагою і пушкінську інвективу?

У кожному разі, Шевченків «діалог» із Пушкіним був дуже непростим. Своєю гостротою та принциповістю він часом нагадував заочну дуель.

Одержано редакцією – 28.04.16
Прийнято до публікації – 18.10.16

УДК: 82(477)09.051

Галина КАРПІНЧУК

**ІДЕОЛОГИ ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА:
СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ ТА МИХАЙЛО НОВИЦЬКИЙ
(1920-ТІ РР.)**

У статті окреслено роль С. Єфремова та М. Новицького у становленні та розвитку академічного шевченкознавства 1920-х рр. Зокрема, розкрито їхню співпрацю над збірником «Шевченко та його доба. Зб. 1–2» (1925–1926), виданням творів Т. Шевченка «Поезія: у 2 т.» (1927), з'ясовано роль шевченкознавців у появі першого повного зібрання творів Т. Шевченка, а саме четвертого тому «Щоденні записки. (Журнал)» (1927) та третього тому «Листування» (1929). В історії видання творів Т. Шевченка – «Поезія: у 2 т.» унікальне видання – перший і останній у шевченкознавстві спосіб подання поетичних творів за альбомним принципом. Загалом у книжці

надруковано 234 твори в основному тексті, з них 71 — у першому томі і 164 — у другому. У повному зібранні творів за редакцією С. Єфремова та М. Новицького вперше подано повний текст щоденника та усіх відомих на той час листів Т. Шевченка і до нього, опублікованих зі збереженням орфографічних та пунктуаційних особливостей автографів. Найбільшим досягненням видання стали коментарі — їх тут загалом 1050 с.

Ключові слова: С. Єфремов, М. Новицький, видання творів Т. Шевченка, автографи, біографія, епістолярій, щоденник, архівні документи, шевченкознавство, праці з шевченкознавства.

Постановка проблеми. На сьогодні у шевченкознавчій науці ще не вистачає праць, у яких було б зроблено науково-критичний огляд здобутків шевченкознавства ХХ ст. Недостатньо вивчені також конкретні заслуги І. Айзенштока, М. Плевако, О. Дорошкевича, В. Бородіна та ін. Серед особистостей, відомих і авторитетних у цій галузі науки, були С. Єфремов (18.10.1876 — 31.03.1939) та М. Новицький (20.09.1892 — 29.03.1964), які впродовж життя активно працювали над дослідженням біографії Т. Шевченка, його творчої спадщини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Постаті С. Єфремова присвячено монографію О. Меленчук «Шевченкознавчий дискурс Сергія Єфремова у контексті українського літературознавства» (Чернівці, 2013), про шевченкознавчий доробок ученого писали Ю. Бойко, М. Жулинський, М. Наненко, Е. Соловей, П. Одарченко, В. Пахаренко та ін. Внесок у шевченкознавство М. Новицького розкрито у дисертації «Роль М. М. Новицького у становленні та розвитку наукового шевченкознавства 1920–1960-х років», про ученого йдеться у статтях Б. Кравціва, В. Міяковського, С. Павличко, П. Одарченка, Ю. Бойка, В. Смілянської та ін.

Мета статті — з'ясувати особливості співпраці С. Єфремова та М. Новицького у вивченні, дослідженні та популяризації життя й творчості Т. Шевченка. Це дасть можливість повнішого розкриття ролі вчених у становленні та розвитку шевченкознавства 1920-х років.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на нову ідеологію, 1920-ті рр. засвідчили національне відродження. Радянська влада враховувала опір, а подекуди й вороже ставлення з боку українців, особливо свідомої інтелігенції і змушена була піти на деякі поступки. Державна політика сприяла українізації: друкувалося багато українських підручників і термінологічних словників, видавалися твори українських письменників і серед них, у першу чергу, твори Т. Шевченка.

Разом із проголошенням комуністичного режиму розпочалося утвердження нового ідеологічного образу Т. Шевченка, творчість якого, невіддільна від долі та історії українського народу, влада висвітлювала з точки зору прийнятої ідеології й використовувала для поширення власних ідей (український поет стає символом інтернаціоналізму, прихильником російсько-українських відносин, борцем проти самодержавства).

Вшанування Т. Шевченка було поставлено на державний рівень: день народження поета радянська влада оголосила вихідним днем (1920), шістдесяті роковини від дня смерті — всеукраїнським святом (1921). Офіційне проведення Шевченківських днів стало щорічною традицією.

Центром, довкола якого об'єднувалися наукові сили українців 1920-х рр., була Всеукраїнська академія наук УРСР (далі ВУАН). Тут працювали такі відділи: історико-філологічний, фізико-математичний і соціально-економічний. Вивченням історії української літератури займалася Комісія для видавання пам'яток новітнього українського письменства при Історико-філологічному відділі. Її співробітниками були П. Зайцев, М. Зеров, М. Плевако, П. Филипович, М. Марковський, І. Айзеншток, Є. Іванов, В. Біднов [33, 128–129]. Очолював Комісію С. Єфремов, який, за спостереженням О. Меленчук, у 1920-х рр. «...повністю присвячує себе праці науковій та Академії Наук» [26, с. 27]. Крім роботи у Комісії, С. Єфремов очолює Археографічну і постійну комісію для складання Біографічного словника діячів України (1923–1929), Раду Історико-літературного товариства, як віце-президент (1922–1928) і голова Управи ВУАН (1924–1928) займається організаційною роботою.

У колі співробітників Комісії і розпочалося входження М. Новицького в науку, коли 1921 р. він, випускник історико-філологічного факультету Першого Петроградського університету (Санкт-Петербурзький державний університет), був зарахований на посаду старшого наукового співробітника Комісії для видавання пам'яток новітнього українського письменства [7, 265–273 зв.].

На початку 1920-их рр. Комісія для видавання творів новітніх українських письменників працювала над дослідженням та підготовкою до видання творів І. Котляревського, П. Мирного, П. Куліша, М. Костомарова та ін.

У цей час зростає увага до вивчення життя і творчості Т. Шевченка, виникає окремий термін — «шевченкознавство». Одним із перших його вжив І. Айзеншток у праці «Шевченкознавство — сучасна проблема. І. До тексту Шевченкових творів» (1922). Серед невідкладних завдань цієї галузі науки — необхідність дослідження та видання життєпису поета, установлення критичного тексту Шевченкових творів. Зазначеним питанням присвячені статті І. Айзенштока, О. Дорошкевича, П. Зайцева та ін.

У кожній з них ставилося питання про нове видання літературної спадщини Т. Шевченка. Популярний і найповніший «Кобзар» (1907, 1908, 1910, 1918) за редакцією В. Доманицького вже не задовольняв наукове шевченкознавство, адже містив контаміновані тексти та неточності в окремих творах (трапляються розбіжності з автографами поем «Сон», «Кавказ», «Невольник», поезіями «Розрита могила», «Заворожи мені, волхве...» тощо).

У 1923 р., з нагоди 110-річчя з дня народження Т. Шевченка, роботу над вивченням творчої спадщини поета розпочала Комісія для видавання пам'яток новітнього українського письменства. Керівник Комісії С. Єфремов, за словами Ю. Бойка, «намітив широкий плян дослідчих та видавничих заходів, у основу яких покладене завдання — видати повне академічно опрацьоване видання всіх творів Шевченка, включаючи й його листування» [5, 360].

На той час шевченкознавчий доробок авторитетного вченого нараховував близько сотні статей, опублікованих здебіль-

шого у таких періодичних виданнях як «Записки НТШ», «Літературно-науковий вісник», «Киевская старина», «Рада», «Україна» тощо. Як відомо, А. Кримський з цього приводу зауважив: «...лев'ячу частину праці Єфремова захопив собою Шевченко» [20, 46].

Уже впродовж 1924–1925 рр. під керівництвом та за активної участі С. Єфремова з'явилося два видання збірника «Шевченко та його доба», яке вперше представляло зібрані новодосліджені шевченкознавчі матеріали. Разом із С. Єфремовим їх упорядниками були П. Филипович і М. Новицький. До збірника увійшли статті В. Петрова, П. Руліна, П. Филиповича та ін.

С. Єфремов для видання підготував три статті: «Поет і плантатор», де описав історію викупу з кріпацтва родичів Т. Шевченка; «Епілог до Кирило-Методіївської справи» — про участь Т. Шевченка у Кирило-Методіївському братстві; «На нерівних позах», де розкрив історію вилучення і зберігання творів Т. Шевченка у Третньому відділі імператорської канцелярії.

М. Новицький опублікував у першому томі збірника дві праці: «Недруковані листи Т. Г. Шевченка» та «Арешт Шевченка в 1859 р.». У статті «Недруковані листи Т. Г. Шевченка» він оприлюднив лист поета до віце-президента Академії мистецтв Ф. Толстого від 12 квітня 1855 р., в якому Т. Шевченко просить про сприяння у справі звільнення із заслання та лист до Г. Галагана від 27 травня 1858р., в якому Т. Шевченко звертався із проханням прийняти в Качанівці художника І. Соколова.

У дослідженні «Арешт Шевченка в 1859 р.» М. Новицький доповнив біографію Т. Шевченка багатьма фактами з його особистого життя. Так, він уточнив час, коли Т. Шевченко виїхав із Петербурга в Україну — кінець травня 1859 р. Водночас М. Новицький, на відміну від М. Чалого і О. Кониського, більш докладно розкрив наміри митця побудувати хату та знайти подружню пару, пов'язавши їх з його поетичною творчістю, а також інформацією з епістолярію поета, процитувавши уривки з його листів до П. Куліша, М. Максимовича, Ф. Ткаченка.

Статтю доповнювала ґрунтовна публікація 17 документів з архіву Департаменту поліції та Архіву київського військового подільського і волинського генерал-губернатора,

що стосувалися останньої подорожі Т. Шевченка в Україну (16 з яких друкувалося вперше) та «Хронологічна канва до історії Шевченкового арешту», де М. Новицький подав логічну і хронологічну послідовність усіх відомих документів у цій справі та встановив маршрут Шевченкової подорожі Україною 1859 р.

Схвальну рецензію на збірник «Шевченко та його доба» надрукував М. Зеров, відзначивши вміщені у виданні праці С. Єфремова та М. Новицького [15, 174].

Тоді ж з'явилися інші численні шевченкознавчі публікації: «Рима в „Кобзарі” Шевченка» Д. Загула (1924); «Шевченко як прозаїк» (1925) Б. Навроцького; «Шевченко, як голос народної душі» А. Лободи (1921), «Форма поезій Шевченка» (1921) Б. Якубського; «Шевченко і романтизм» П. Филиповича (1924); «Шевченко в Кирило-Методіївському братстві» В. Міяковського (1923). Авторитетними стали наукові праці М. Плевака «Шевченко і критика» (1924), Д. Багалія «Шевченко і Кирило-Методіївці» (1925).

Відомий альманах «Україна» № 1–2 за 1925 р. повністю був присвячений Шевченкові. Для цього випуску журналу С. Єфремов написав статтю «Спадщина Кобзаря Дармограя», у якій проаналізував творчість Шевченка-прозаїка та описав рукописи його повістей (до речі, безпосередню участь у їх поверненні до ВУАН брав М. Новицький) [16, 1]. У ще одній статті «Невідомі рядки Шевченка» С. Єфремов дослідив рукописну збірку «Wirszu T. Szewczenka» (1844) з ілюстраціями Я. Башилова та Я. де Бальмена. Весь час віддати вивченню творчості Т. Шевченка С. Єфремов не міг — адже працював над кількома справами одночасно. «Десять робіт роблю разом», — писав він у щоденнику (запис від 29 березня 1924) [14, 99].

Зокрема, у цей час вийшли три окремі монографії С. Єфремова, присвячені творчості М. Коцюбинського, І. Нечуя-Левицького, І. Тобілевича [1924], вчетверте було перевидано «Історію українського письменства» (1924).

Натомість М. Новицький, який тільки розпочинав свій науковий шлях, повністю присвятив себе вивченню життя і творчості Т. Шевченка. Крім згаданих статей він відомий такими дослідженнями 1920-х років як «Шевченко в

процесі 1847 р. і його папери» (1925), «Поема Т. Шевченка „Мар'яна-черниця”» (1924), «До тексту Шевченкового „Кобзаря”» (1924), «До історії арешту Т. Шевченка 1850 р.» (1925) тощо. Праці, написані на основі архівних матеріалів та автографів Т. Шевченка, містять конкретні факти й точні відомості до життя і творчості Т. Шевченка, встановлення текстів його творів.

Одночасно із 1926 р. М. Новицький навчався в аспірантурі київської філії Інституту Тараса Шевченка, яку закінчив 1929 р. Темою його кандидатської дисертації стало дослідження «Шевченко і товариство Мочиморди». На жаль, дисертацію так і не було захищено. З'явилися окремі статті із цієї теми: «Новий документ до історії „Товариства мочимордія”» (1928), «Мочиморди перед судом сучасників і досліду» (1930).

Його входження до наукового шевченкознавства не залишилося непомітним. «Новицький не тільки подає до наукового вжитку невідомі архівні документи, але й аналізує їх, суворо руйнуючи народницькі канони Шевченкового біографічного культу», – писав згодом О. Дорошкевич у праці «Сучасний стан шевченкознавства» (1930) [9, 349].

Ще у 1924 р. його наставник С. Єфремов у характеристиці про М. Новицького, виданій для Київського інституту народної освіти (нині Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова), зазначив: «Праці Новицького [характеризуються докладною й совісною обробкою [матеріалу і до Шевченкознавства [дають факти]чний вклад» [4, 8].

Як бачимо, скрупульозний підхід М. Новицького в опрацюванні шевченкознавчих матеріалів був належно оцінений С. Єфремовим. Прихильне ставлення до молодого вченого вилалося у спільну роботу над упорядкуванням та популяризацією Шевченкової спадщини.

Так, на поч. 20-х рр. С. Єфремов та М. Новицький розпочали підготовку видання Шевченкових поезій. Про його необхідність М. Новицький писав ще у статті «До тексту Шевченкового „Кобзаря”» 1924 р. [29, 75].

М. Новицький добирав основні тексти поезій Т. Шевченка та опрацьовував їх варіанти, звіряв твори поета за автографами,

прижиттєвими виданнями та головними виданнями «Кобзаря» після 1861 р. Згодом підготовлені до друку твори вичитував С. Єфремов: «Читаю коректуру Шевченкових поезій для видавництва „Книгоспілка”, і часто це мене так захоплює, що читаю не як коректу, а як найціннішу книгу» (запис від 12 лютого 1927) [14, 464].

Заплановане видання вийшло 1927 р. під назвою «Поезія: у 2 т.», яку упорядники аргументували тим, що сам Т. Шевченко хотів видати твори під такою назвою. Твори у книжці подано за тогочасним правописом. Ранні вірші тут друкувалися за «Кобзарем» 1860 р. з власноручними правками Т. Шевченка, твори 1843–1845 рр. — за рукописною збіркою «Три літа», для творів 1847–1861 рр. було використано «Більшу» та «Малу» книжки. (У виданні немає російськомовних поем «Слепая», «Тризна»).

Особливістю цього видання є те, що вперше введено до збірки поезію «Кума моя і я...» (доти друкувалася тільки у збірнику «Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка», 1913, № 3, публікація О. Новицького). Поезію «Згадайте, братія моя...» тут надруковано наприкінці циклу «В казематі», хоча в коментарях і сказано, що це своєрідний «заспів» до цього періоду. У виданні вперше поряд наведено дві редакції поеми «Осика» та «Відьма». Такий принцип, за спостереженням Ю. Івакіна, «дасть читачеві наочно порівняти редакції цих творів і краще зрозуміти динаміку редакційної роботи поета» [17, 252].

Назви кількох творів були тут запозичено з попередніх видань поезій Т. Шевченка: «Н. В. Гоголю», «Пустка», «Ляхам», «Марина», «Царі», «Човен», «Чигирин», «Хустина». Було залишено і присвяти поета його друзям та знайомим (Є. Гребінці, П. Петровській, В. Штернбергу, П. Мартосу, В. Жуковському, В. Григоровичу, Я. де Бальмену).

Хоча упорядники намагалися подати текст максимально точно, окремі твори все-таки було надруковано зі скороченнями. Так, у першому томі не надруковано окремі рядки поезії «Думка» («Вітре буйний, вітре буйний...»), а саме: «Русалкою стану, / Пошукаю в чорних [хвилях], / На дно моря

кану», які відсутні у прижиттєвих публікаціях і були встановлені зі списку І. Лазаревського к. 50-х років XIX ст. та за фрагментом тексту, вміщеним у рукописі альманаху «Ластівка». У тексті поеми «Тарасова ніч» рядки «Було колись — панували, / Та більше не будем... / Тії слави козацької / Повік не забудем!» значаться як рядки 17–20, тоді як в останньому ПЗТ — це рядки 133–136, їх розташування відновлене за примірником «Кобзаря» 1840 р., що містить текст на 115 сторінок.

Загалом у двох томах видання «Поезія» надруковано 234 твори в основному тексті, з них 71 — у першому томі і 164 — у другому.

Це видання було науковим і найточнішим на той час. Навіть сьогодні, порівнюючи його тексти із дванадцятитомним ПЗТ (т. 1–2), бачимо тільки незначні розбіжності, зокрема, в датуванні окремих творів: «Тарасову ніч» у виданні 1927 р. датовано 1839 р. (ПЗТ — 1838 р.); «Гайдамаки» 1841 р. (ПЗТ — 1839–1841 рр.). Щодо місць написання окремих творів упорядники допустили ряд неточностей — місцем створення поезій «Як маю я журитися...», «Зацвіла в долині...», «У нашій раї на землі...» (загалом 19 творів періоду заслання) названо Косарал, хоча насправді вони були написані в Орській фортеці, укріпленні Раїм або на шляху повернення з Косаралу в Раїм.

В історії видання творів Т. Шевченка «Поезія: у 2 т.» — унікальне видання як перший і останній у шевченкознавстві спосіб подання поетичних творів за альбомним принципом. І особлива заслуга в цьому була М. Новицького, який найретельніше і найскрупульозніше опрацював тексти. За виконану роботу над виданням 1928 р. він отримав премію ВУАН.

Таке новаторство тоді було відзначено і підтримано О. Дорошкевичем, І. Айзенштоком [9, 356; 2, 247]. Згодом В. Бородін відзначив, що видання 1927 р. було значним кроком уперед у звільненні творів Т. Шевченка від спотворень, кон'єктур і помилок попередніх видань [6, 547].

На основі упорядкованого видання «Поезія: у 2 т.» вийшли окремі книжки: «Єретик» (1927, 1929, 1930), «Марія» (1927), «Гайдамаки» (1928, 1930), «Княжна» (1929) тощо.

На той час загальною проблемою в шевченкознавстві став брак об'єднаного представлення літературної і мистецької спадщини Т. Шевченка. Ця праця була доручена Комісії для видавання творів новітнього українського письменства. Повне зібрання творів Т. Шевченка (далі — ПЗТ) планувалося надрукувати у восьми або у десяти томах. Крім творчої спадщини Т. Шевченка, видання мало містити матеріали до його біографії, а також повну бібліографію. Найактивнішими упорядниками видання були С. Єфремов та М. Новицький. Над зібранням, крім них, працювали П. Филипович, В. Міяковський, А. Лобода, Д. Ревуцький, О. Новицький, П. Рулін, В. Вайсблат (технічна робота).

Було вирішено в першу чергу друкувати найменш відомі твори Т. Шевченка. Насамперед розподілили роботу над укладанням і підготовкою до друку щоденника Т. Шевченка. Про потребу нового видання щоденника ще раніше наголосив С. Єфремов у працях «Шевченко про самого себе» («Рада», 1913, № 47), «Шевченко в своем дневнике» («Украинская жизнь», 1914, № 2).

Вже у 1923 р. група науковців активно працювала над новим виданням, про що відомо зі звіту за цей рік [11, с. 325]. М. Новицькому С. Єфремов доручив звірити за автографом текст щоденника, який на той час зберігався в Чернігівському державному музеї. Сам керівник Комісії готував передмову до видання, у якій писав, що метою упорядників було підготувати перевірений і встановлений текст творів Т. Шевченка, відповідно, і щоденника, варіанти до основного тексту і повні коментарі історико-літературного і громадського значення. Він вважав, що не можна втрачати стиль щоденника, для того потрібно зберегти його пунктуацію: «Грамматика тут може тільки поспувати справу, бо, причесавши і причепуривши ніби розчухрані рядки, вона позбавляє писання Шевченкового стилю, його власного аромату, збезбарвляє його, робить гладеньким, але не Шевченковим, граматично правильним, але принаймні наполовину менш вимовним» [40, XXXVI].

На початку 1924 р. щоденник уже мав бути у видавництві, але М. Новицький ще до лютого того року працював над звір-

кою тексту. Крім того, С. Єфремов, вичитуючи текст щоденника, виявив чимало невідповідностей і сам особисто хотів побачити і прочитати оригінал. Тому на початку березня 1925 р. М. Новицькому було видано мандат на тимчасове отримання щоденника у Чернігівському музеї для ВУАН [25, арк.].

Але дирекція музею оригінал щоденника М. Новицькому не видала. Про це відомо із запису С. Єфремова від 9 березня 1925 р. [14, 205–206]. С. Єфремов у червні того ж року поїхав у Чернігів, два тижні працював над щоденником, де знайшов певні невідповідності оригінального тексту до переписаного М. Новицьким. Так, із багатьма труднощами й перепонами, спільними зусиллями готувався текст щоденника Т. Шевченка до друку.

Дуже важливою і копіткою була робота над коментарями до щоденникових записів, які містили текстологічний, лінгвістичний, історичний, археографічний, джерелознавчий аспекти [26, 147].

С. Єфремов підготував близько 400 коментарів (дані О. Меленчук), що стосувалися проблем як життя та творчості Т. Шевченка (участь поета в Аральській описовій експедиції, перебування у Нижньому Новгороді), так і питань загального характеру — йому належать коментарі про періодичні видання («Голоса ізъ России», «Le Nord»), назви населених пунктів (Лубни, Новгород-Сіверський, Раїм), окремих персоналій (К. Бюрно, Д. Бібіков, М. Писарев), релігію тощо.

М. Новицький написав близько двадцяти коментарів здебільшого про оточення Т. Шевченка. Зокрема, йому належать коментарі про філософа, економіста М. Данилевського (1822–1885), оренбурзького товариша Т. Шевченка — К. Герна, вченого-ембріолога К. Бера (1792–1876), чиновника Оренбурзької прикордонної комісії С. Левицького (1822–1855) та ін.

Усі рукописні варіанти коментарів до видання щоденника (1927) зберігаються сьогодні в Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. На них є незначні правки, зроблені рукою С. Єфремова, які здебільшого стосуються не змісту, а орфографії [18].

Із щоденникових записів С. Єфремова відомо, що робота над коментарями тривала до грудня 1925 р. (запис від 3 грудня

1925 року) [14, 306]. Але до дня народження Т. Шевченка видання не було готове. Виявилося, книжку не могли друкувати тому, що потрібно було отримати на неї обрахунки із Харкова. «Це називається: плив, плив — щоб на березі втопитись!» — писав С. Єфремов 10 березня 1926 р. [14, 477].

Щоденник під назвою «Щоденні записки. Журнал» вийшов із друку наступного 1927 р. за редакцією С. Єфремова та М. Новицького. Тут було максимально точно відтворено оригінальний текст зі збереженням усіх особливостей орфографії і пунктуації Т. Шевченка. Це, безперечно, ускладнює читання самого тексту, про що було зауважено в рецензії І. Айзенштока [1, 117]. Протилежну думку висловив ще один учений-текстолог Ю. Оксман. «Текст щоденника відтворено бездогано...», — писав він [31, 189]. Рішення упорядників можна зрозуміти, адже їхньою метою було ввести у вільне користування щоденник Т. Шевченка серед науковців.

Серед інших схвальних рецензій на нове видання були статті М. Марковського, П. Богацького, К. Копержинського та ін.

Важливою частиною літературної спадщини Т. Шевченка, де міститься найцінніша інформація до певних періодів його біографії та творчості, є епістолярій. М. Коцюбинська зазначила: у щоденнику Т. Шевченка розкривається як людина, а «...в листах — у взаємодії з оточенням, з людьми найближчими й тими, що на офіційній відстані» [19, 17].

Зважаючи на те, що епістолярій поета був найменш вивченим і відомим, Комісія розпочала його підготовку до друку. М. Новицькому було доручено підготувати тексти листів Т. Шевченка та листів до нього. Щоб опрацювати епістолярій поета, М. Новицький виїздив до Петербурга, Чернігова, Ніжина, де на той час зберігалися автографи листів.

Про проблеми, які виникали під час роботи над епістолярієм Т. Шевченка, писав у своєму щоденнику С. Єфремов: «Доводиться додавати нового матеріалу і даний розташувати по-інакшому, виправляючи плутанину, заподіяну рясно попередніми видавцями» (запис від 2 грудня 1927) [14, 555]. (Наведені цитати із щоденника С. Єфремова дають можливість зрозуміти особливості роботи упорядників

та труднощі, з якими зустрічався колектив під час підготовки томів ПЗТ до друку).

Особливо багато було недоладного з листами до Б. Залеського, оригіналів яких не мали науковці.

Третій том ПЗТ під назвою «Листування» вийшов у 1929 р. Том відкривався передмовою С. Єфремова, яка, за спостереженням Ж. Ляхової, є «...грунтовним і всеохопним дослідженням епістолярію Кобзаря у контексті всієї його спадщини та листів його адресатів» [24, 83]. (До речі, згодом передмову С. Єфремова як кращий огляд Шевченкового епістолярію було передруковано у збірнику «Shevchenko and the Critics: 1861–1980» [44, 212–222]).

Загалом у третьому томі ПЗТ було надруковано 423 листи. З них дев'ять листів Т. Шевченка та одинадцять до нього доти були невідомі. Як свідчать вищеназвані публікації, більшість із них розшукав М. Новицький. Серед уперше опублікованих були: листи поета до В. Закревського (10 листопада 1843), Н. Суханової (4 травня 1859), П. Симиренка (26 листопада 1859, 3 січня 1859, 1 лютого 1860), Михайла та Марії Максимовичів (від 22 липня 1859); листи до Т. Шевченка від В. Семененка-Крамаревського (літо, 1842), О. Чернишова (грудень 1847, 29 березня 1850), М. Лазаревського (17 червня 1859), Ф. Лазаревського (20 квітня 1848, 27 квітня 1848), М. Александрійського (16 серпня 1848) та ін.

С. Єфремову та М. Новицькому належить і атрибуція окремих листів. Так, С. Єфремов встановив, що лист Т. Шевченка до І. Лизогуба варто датувати не 1848 р., а 29 грудня 1849 р., а лист до поета від М. Лазаревського — 8, а не 7 жовтня 1856 р. Більшість атрибуцій здійснив М. Новицький, який з'ясував, що лист до Я. Кухаренка, який датувався 24 березня 1844 р. насправді написано в кінці лютого 1843 р. Учений також атрибутував лист до М. Осипова як такий, що написаний 20 травня 1856 р.; уточнив дати написання листа до О. Плещеева — 6 квітня 1855 р., який раніше датували 1856 р. Ці атрибуції враховано і в ПЗТ у 12 т.

Коли видання вже було надруковане, С. Єфремов знайшов лист Т. Шевченка до М. Щепкіна від 4 січня 1858 р., отож упорядники вмістили його наприкінці тому.

Донедавна саме за третім томом ПЗТ проводилася републікація 32 листів до Т. Шевченка. Це епістолярій, вилучений у поета під час арештів 1847 та 1850 рр. Тільки влітку 2015 р., упорядники видання (Г. Боряк, Л. Демченко, В. Шандра, О. Боронь та ін.) «Тарас Шевченко. Слідчо-наглядкові справи (1847–1859): у 2 т. Т. 1: Корпус метаграфованих текстів. Коментарі» (К., 2016; готується до друку) виявили їх серед документів Кирило-Мефодіївського братства Центрального державного історичного архіву України (далі – ЦДІАК України). Листи надійшли на зберігання від дружини історика, архівіста Івана Бутича – Марії Бутич у 2005 р. Оригінали епістолярію ще раз засвідчують скрупульозність, з якою працював М. Новицький, публікуючи їх. Зустрічаються тільки окремі розбіжності з оприлюдненим текстом. Так, нововиявлені листи дають можливість уточнити датування листа до Т. Шевченка від Ф. Лазаревського – 3 травня 1848 р. (у попередніх виданнях зазначено лише місяць) [21, 1]. Ще у двох листах пропущено звертання «Вас» і «Вам» (послання В. Репніної із запискою Г. Дунін-Борковської від 13 січня 1848 р. та лист від О. Чернишова [22, 1; 23, 2]).

Весь епістолярій у третьому томі ПЗТ надруковано мовою оригіналу зі збереженням авторської пунктуації. Стилiстичну виразність листів Т. Шевченка, вміщених у цьому виданні, відзначали Ж. Ляхова і М. Коцюбинська. Це було перше й останнє видання, коли в одному томі у хронологічному порядку містилися листи Т. Шевченка та послання до нього.

У томі – 1004 сторінки, з них тексти коментарів займають більше половини. С. Єфремов підготував, за підрахунками О. Меленчук, 900 коментарів. Пояснення шевченкознавця стосуються географічних найменувань: Переяслав, Андруші, Седнев, присвячені окремим персоналіям: військовому-генерал губернаторові Малоросії М. Репніну, коменданту Новопетровського укріплення І. Ускова, співробітнику часописів «Наше время», «Современник» А. Головачову, а також про видання творів М. Гоголя, «Історію Русів» Г. Кониського, тлумачення цитат із Біблії тощо.

Третю частину коментарів (загалом – 245) написав М. Новицький. Зокрема, він є автором пояснень про Т. Волховську, Г. Закревську, А. Козачковського та ін. Завдяки наполегливій праці вченого було зібрано і подано нові відомості про петербурзьких приятелів Т. Шевченка – В. Семененка-Крамаревського, Ф. Ткаченка, К. Єжова; про чиновників Оренбурзької прикордонної комісії – М. Александрійського, М. Ладиженського, М. Костромитинова.

Учений також зібрав і узагальнив матеріал про видання альбому офортів Т. Шевченка «Живописная Украина», що згадується в окремих листах 1840-х рр. На документальній основі побудований його коментар про цензуру «Кобзаря» Т. Шевченка 1860 р.

В останньому виданні ПЗТ у 12 т., як і в попередньому десятитомному, а також у виданні творів Т. Шевченка у шести томах, у двох виданнях «Листів до Т. Г. Шевченка» (1962, 1993) використано матеріали М. Новицького із розділу «Бібліографічні про листи до Шевченка нотатки» (їх тільки дещо уточнено і доповнено). Ці коментарі М. Новицького містять інформацію про історію побутування Шевченкових листів із зазначенням джерел текстів, за якими вони друкувалися.

М. Новицький також був автором усіх покажчиків до третього тому: хронологічного, іменного, географічного. Завдяки йому тут додалося багато нових дат, імен та місць, пов'язаних із перебуванням Т. Шевченка.

Цю самовіддану працю вченого було пізніше високо оцінено шевченкознавцями О. Білецьким та Є. Кирилюком, які добре знали обставини і непрості умови роботи академічної групи: «Головну ж частину своєї роботи над листами М. М. Новицький виконав як упорядник і коментатор III тому повного зібрання творів Шевченка, що вийшов у 1929 р. під заголовком „Листування”» [4, 2–3].

Вихід III тому ПЗТ співпав із арештами його упорядників – С. Єфремова (липень, 1921) та В. Міяковського (вересень, 1921), то переслідуваннями інших, а тому рецензій на видання майже не було. Так, заслуги співробітників Комісії для видавання пам'яток новітнього українського письменства

омінає А. Москаленко у статті «Листування і журнал Шевченка» [27, 23–25]. Здобутки упорядників відзначив О. Дорошкевич, назвавши III та IV томи «головним досягненням наукового шевченкознавства 1920-х років ...» [9, 355]. Він же з-поміж недоліків видання зазначив надмірну докладність та брак методологічної єдності. (Останнє можна пояснити тим, що над коментарями працювала група вчених). «Мало який народ може похвалитися таким добрим і так докладно скоментованим виданням листів своїх великих письменників, як це видання листів Шевченка», — писав з-за кордону П. Зайцев [35, 5].

Після виходу обох томів робота над Повним виданням творів Т. Шевченка знову припинилася. Мистецьку спадщину, над якою працював однофамілець ученого, Олексій Новицький, видати не вдалося.

Як відомо, після арешту С. Єфремова було визнано головним підозрюваним у т.зв. «процесі СВУ» і засуджено до розстрілу (термін замінено 10-річним ув'язненням). Ще до його арешту в поле зору і стеження НКВС потрапляє і М. Новицький, про що свідчить справа «Дело по обвинению Новицкого Михаила Михаловича по ст. ст. 54-11, 54-10 УК УССР. Т. 1», відкрита на нього 29 лютого 1929 р. [8, 171]. Доля політичного в'язня не оминула шевченкознавця — М. Новицького було заарештовано у грудні 1937 р. На одному із допитів на запитання про свого наставника С. Єфремова вчений відповів: «Єфремов своїм характером и простотою меня привлек к себе» [32, 33]. Повернутися із заслання судилося лише М. Новицькому (С. Єфремов помер весною 1939), але працювати на повну силу не мав можливості — за ним постійно вівся нагляд. Реабілітовано обох шевченкознавців уже посмертно (С. Єфремова — 1989 р., М. Новицького — у листопаді 1964 р., помер вчений у березні того ж року).

Висновки. 1920-ті рр. увійшли в історію України як час піднесення та розвитку української культури, науки і шевченкознавства зокрема. Вивчення життя і творчості Т. Шевченка було поставлено на новий — академічний рівень. На початку десятиліття біля витоків шевченкознавства стояв Історико-філологічний відділ ВУАН, а саме Комісія для ви-

давання пам'яток новітнього українського письменства на чолі із С. Єфремовим, який, за спостереженням сучасної дослідниці Е. Соловей, був «...душею, мотором та найактивнішим учасником шевченкознавства нового» [13, 9]. З-поміж невеликої, але працездатної групи науковців помітно вирізнявся М. Новицький, учений-документаліст і текстолог, який повністю присвятив себе вивченню життя і творчості Т. Шевченка. Видання, підготовлені за спільної участі шевченкознавців («Поезія: у 2 т.», 1927; «ПЗТ. Т. IV. Журнал», 1927; «ПЗТ. Т. III. Листування», 1929) відзначаються якістю та актуальністю розроблюваних тем, ґрунтовністю охопленого матеріалу й сьогодні залишаються зразком академічної науки.

Список використаних джерел

1. Айзеншток І. Академічний Шевченко / І. Айзеншток // Червоний шлях. — 1928. — № 4. — С. 110–117.
2. Айзеншток І. «Кобзарєва» повідь / І. Айзеншток // Червоний шлях. — 1928. — № 4. — С. 247–249.
3. Айзеншток І. Шевченкознавство — сучасна проблема. I. До тексту Шевченкових творів / І. Айзеншток. — Х., 1922. — 23 с.
4. Білецький О. І., Кирилюк Є. П. Характеристика Новицького М. М., [к. 1940-х — 1950-і рр.], машинопис // ЦДАМЛМУ. — Ф. 1 : Архів М. М. Новицького. — Оп. 1. — Од. зб. 436. — Арк. 1–4.
5. Бойко Ю. Тарас Шевченко в навітленні Сергія Єфремова / Юрій Бойко // Вибране. Т. III. — С. 349–362.
6. Бородін В. С. Текстологія / В. С. Бородін // Шевченкознавство: підсумки й проблеми / АН УРСР; Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. — К., 1975. — С. 499–558.
7. Всеукраїнська Академія наук. Співробітників академії, які залишилися на штатних посадах на 1/VII 1922 р. після скорочення штатів Академії // Центральний державний архів вищих органів України. — Ф. 166. — Оп. 2. — № 451. — Арк. 265 — 273 зв.
8. Дело по обвинению Новицкого Михаила Михайловича по ст. 54-11, 54-10 УК УРСР // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО). — Ф. 263. — Оп. 1. — № 49630. — Фп. № 1473. — Т. 1. — 342 арк.
9. Дорошкевич О. Сучасний стан шевченкознавства / Ол. Дорошкевич; Ін-т Тараса Шевченка // Етюди з шевченкознавства: зб. ст. — Харків, 1930. — С. 337–380.

10. Єфремов С. Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії / С. Єфремов; упоряд., передм. та прим. Е. Соловей. — К.: Наукова думка, 2002. — 365 с.
11. Єфремов С. Постійна Комісія для видавання пам'яток новітнього Українського письменства / Сергій Єфремов, Павло Филипович // Записки історично-філологічного відділу. — 1924. — Кн. IV. — С. 323–326.
12. Єфремов С. О. Характеристика М. М. Новицького, 1924 р., рукопис // ЦДАВОУ. — Ф. 166, оп. 12, од. зб. 5393, арк. 8.
13. Єфремов С. О. Шевченкознавчі студії / С. О. Єфремов; передмова Е. С. Соловей, упоряд. О. В. Меленчук. — К.: Вид-во «Україна», 2008. — 368с.
14. Єфремов С. Щоденники. 1923–1929 / Сергій Єфремов; [упорядн. О. І. Путро (голов. упоряд.) та ін.; наук. ред. Е. С. Соловей; голов. ред. М. І. Цимбалюк]. — К.: газета «Рада», 1997. — 848с.
15. Зеров М. Шевченківський збірник, том перший / М. Зеров // Україна. — 1924. — № 3. — С. 173–175
16. Звіт М. М. Новицького управі ВУАН по результати відрядження до Ленінграда від 26 листопада 192[4] р., автограф // Центральний державний архів літератури і мистецтва України (далі — ЦДАМЛМУ). — Ф. 1 : Архів М. М. Новицького. — Оп. 1. — Од. зб. 365. — Арк. 1.
17. Івакін Ю. Нотатки шевченкознавця / Юрій Івакін // Літературно-критичні нариси / [передм. Л. Новиченка; упоряд. Р. В. Горбовець, Г. Ю. Івакін; ред. А. М. Макаров]. — К., 1986. — 312 с.
18. Коментарі до IV тому видання творів Т. Г. Шевченка (Щоденник), [1926–1927 рр.], рукопис // ІР НБУ ім. В. І. Вернадського НАНУ. — Ф. X : Архів АН УРСР. — Од. зб. 35118. — Арк. 1–663.
19. Коцюбинська М. Шевченкові листи / Михайлина Коцюбинська // Слово і Час. — 2008. — № 7. — С. 15–23.
20. Кримський А. Життєпис і літературна діяльність С. О. Єфремова / А. Кримський // Записки історично-філологічного відділу. — 1923. — Кн. II–III (1920–1922). — С. 42–48.
21. Лист до Т. Шевченка від Ф. Лазаревського (3 травня 1848), автограф // ЦДІАК України. — Ф. 2221. — Оп.1. — Од. зб. — 283. — 1 арк.
22. Лист до Т. Шевченка від В. Репніної та приписка Г. Дунін-Борковської (13 січня 1848), автограф // ЦДІАК України. — Ф. 2221. — Оп. 1. — Од. зб. 295. — 2 арк.
23. Лист до Т. Шевченка від О. Чернишова (2 грудня 1847), автограф // ЦДІАК України. — Ф. 2221. — Оп. 1. — Од. зб. 298. — 2 арк.
24. Ляхова Ж. Сергій Єфремов — дослідник листування Т. Шевченка // XXXI наукова шевченківська конференція 9–11 березня 1994 року. Матеріали / Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; АН України;

Луганський держ. педагог. ін-т ім. Т. Г. Шевченка. — Луганськ: Обл. вид-во «Світлиця», 1994. — С. 82–86.

25. Мандат М. М. Новицького на отримання рукопису щоденника Т. Г. Шевченка з музею ім. Тарновського, 4 березня 1925 р., машинопис // ЦДАМЛМУ. — Ф. 1 : Архів М. М. Новицького. — Оп. 1. — Од. зб. 364. — арк. 1.

26. Меленчук О. Шевченкознавчий дискурс Сергія Єфремова у контексті українського літературознавства. Монографія / Ольга Меленчук; НАН України; Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; М-во освіти і науки, молоді та спорту України; Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича; ред. Е. С. Соловей (Гончарик). — Чернівці: Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича, 2013. — 240 с.

27. Москаленко А. Листування і журнал Шевченка // Зоря. (Дніпропетровське). — 1930. — № 2. — С. 23–25.

28. Новицький М. Арешт Шевченка в 1859 р. / Мих. Новицький // Шевченківський збірник. — К., 1924. — Т. 1. — С. 130–178.

29. Новицький М. До тексту Шевченкового «Кобзаря» / Михайло Новицький // Україна — 1924. — Кн. IV. — С. 75–83.

30. Новицький М. Недруковані листи Т. Г. Шевченка / Новицький М. // Шевченківський збірник. — Т. 1 — К., 1924. — С. 126–129.

31. Оксман Ю. Українська Академія Наук. Твори Тараса Шевченка. Т. IV. Щоденні записки (журнал) / Ю. Оксман // Життя й Революція. — 1928. — № 3. — С. 188–190.

32. Протокол допроса обвиняемого Новицкого Михаила Михайловича от 3. VII. 1948 г. / Дело по обвинению Новицкого Михаила Михайловича по ст. 54-11, 54-10 УК УРСР. Т. 1 // ЦДАГОУ. — № 49630. — арк. 30–34.

33. Протокол № 7, чергового засідання Першого (історично-філологічного) відділу Української Академії наук у Києві, від 27 лютого 1919 року // Україна. — 1926. — Кн. 2/3. — С. 128–129.

34. Тарас Шевченко. Слідчо-наглядові справи (1847–1859): у 2 т. // Ін-т історії України; Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; упоряд., комент.: Г. Боряк, Л. Демченко, В. Шандра, О. Боронь та ін. — К., 2016. — Т. 1: Корпус метаграфованих текстів. Коментарі. (готується до друку).

35. Шевченко Т. Повне видання творів: у 16 т. / Т. Шевченко; ред. П. Зайцева. — Варшава–Львів: Укр. наук. ін-т, 1934. — Т. XI. Листи — 1935. — 400 с.

36. Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. / Тарас Шевченко; [редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. — К.: Наук. думка, 2001–2013. — Т. 1. Поезія 1837–1847. — 2001. — 784 с.

37. Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. / Тарас Шевченко; [редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. — К.: Наук. думка, 2001–2013. — Т. 2. Поезія 1848–1861. — 2001. — 784 с.

38. Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. / Тарас Шевченко; [редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. — К.: Наук. думка, 2001–2013. — Т. 6. Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. — 2003. — 632 с.
39. Шевченко Т. Повне зібрання творів. Т. 3. Листування / Тарас Шевченко; Всеукр. Акад. наук; Комісія для видавання пам'яток новіт. укр. письменства; [ред. С. Єфремова]. — К.: Держав. трест «Київ-Друк», 1929. — XXXVI, 1004 с.
40. Шевченко Т. Повне зібрання творів. Т. 4. Щоденні записки. (Журнал) / Тарас Шевченко; Всеукр. Акад. наук; Комісія для видавання пам'яток новіт. укр. письменства; [текст, комент., ред., вступ. сл. С. Єфремова]. — К.: Держав. трест «Київ-Друк», 1927. — XL, 790 с.
41. Шевченко Т. Поезія: у 2 т. / Тарас Шевченко; [ред. С. Єфремов, М. Новицький]. — К.: Книгоспілка, 1927. — Т. 1. Чигиринський Кобзар (1838–1842). Три літа (1843–1845). — 1927. — 476 с.
42. Шевченко Т. Поезія: у 2 т. / Тарас Шевченко; [ред. С. Єфремов, М. Новицький]. — К.: Книгоспілка, 1927. — Т. 2. Невольничча муза (1847–1857). Після заслання (1857–1861). — 1927. — 484 с.
43. Шевченко та його доба. Зб. 1 / Всеукр. Акад. наук; Комісія для вид. пам'яток новіт. укр. письменства. — [К.]: Держ. вид-во України, 1925. — 200 с.
44. Shevchenko and the Critics: 1861–1980 / Canadian Institute of Ukrainians Studies by University of Totonto; introduction by B. Rubchak; translations by D. Ferguson, S. Yurkevich; edited by G. Luckyi. — Toronto–Bufalo–Londone, 1980. Shevchenko in His Correspondence. — P. 212–222.

Одержано редакцією – 18.04.16
 Прийнято до публікації – 18.10.16

Summary. Karpinchuk H. Ideologists of Shevchenko studies: Serhyi Yefremov and Mychailo Novytskyi in 1920's. *In this article the role of S. Yefremov and M. Novytskyi as a specialist in Shevchenko studies is presented. In particular it is shown them collaboration at collected stories „Shevchenko and him age” (1925–1926), edition of T. Shevchenko's works «Poetry» (2 volumes, 1927), «Diary» (v. IV, 1927) and «Correspondence» (v. III, 1929). In the first and the last time in Shevchenko studies unique edition «Poetry» was published of album principle. Generally book consist of 234 poetry works (volume 1 – 71 poetries; volume 2 – 164 poetries). In the first*

time complete work of T. Shevchenko edited by S. Yefremov and M. Novytskyi was published diary and all known letters of T. Shevchenko and for him, printed in the same manner of autographs. The commentaries are the greatest achievement of this edition (totally 1050 p.).

Keywords: *S. Yefremov, M. Novytskyi, Shevchenko's editions of works, autographs, Shevchenko studies, biography, correspondence, diary, archival documents, researches of Shevchenko studies.*

УДК 82-1/-9

Галина МАЗОХА

ДІАЛОГІЗМ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНА РИСА В ЖАНРОВІЙ СТРУКТУРІ ЕПІСТОЛЯРІЮ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті проаналізовано листування як цілісний текст, його поетику в аспекті діалогічного зіткнення з різними культурними кодами й системами. Розкривається орієнтування листів Т. Шевченка на безпосередній діалог із адресатом, наголошується на різних проявах адресації, зокрема при встановленні письмового контакту між двома індивідами, коли їхні стосунки бувають симетричними або асиметричними. Обґрунтовується думка, що кореспонденції письменника підпорядковуються не лише зовнішнім законам епістолярного жанру, а й внутрішнім, що створюють відповідну напругу й не дають можливості епістолярному тексту перетворитися в аморфну й безпредметну розповідь. Рух назустріч іншому, ремінісцентність творчої свідомості і вкоріненість